

بازآموزی حج ۱۳۹۰

اداره آموزش کارگزاران

مذاهب اسلامی

مذاهب و جریانهایی شیعی در طول زمان

هدف از این درس:

- آشنایی با فقه مذاهب شیعه همچون زیدی و اسماعیلی و نیز آشنایی با عقاید اباضیه.

- آشنایی اجمالی با برخی از مکتوبات اصیل امامیه و نیز فقه شیعه از منظر دیگر متفکرین اسلامی.

- اصالت فقه امامیه.

صرف نظر از علل و عوامل اصلی ایجاد فرق در جوامع بشری و ادیان جهان اعم از ادیان الهی و غیر آن چون هندویسم، بودیسم، و ... در این فصل برآنیم تا به معرفی مذاهب و انشعابات اصلی شیعیان بپردازیم.

مقدمتا باید گفت که از اواخر قرن نخست هجری ما شاهد رشد و توسعه سه جریان فکری در جهان اسلام هستیم که عبارتند از:

۱- اصحاب حدیث در مدینه.

۲- اصحاب رأي و قياس در عراق و كوفه كه در مقابل تفكرات حديثي و علماي مدينه قرار دارند.

۳- اهل بيت: كه مدارس شيعيان خود به سه شاخه اصلي تقسيم مي‌شود: فقه اماميه، زيديه و اسماعيليه.

ما در مورد مدارس مدينه و عراق در جاي خود مفصل بحث خواهيم كرد. در اين جا مي‌پردازيم به مدارس و جريانات فكري شيعه.

۱- فقه امامي: منسوب به امام علي (عليه السلام) و امام صادق (عليه السلام) و ساير ائمه (عليهم السلام) است.

اگر چه در دوران بعد از پيامبر و تا اواخر بني‌اميه زمينه براي فقه شيعه مهيا نبود ولي از همان ابتدا ائمه ميراث مكتوبي در زمينه مسائل فقهی از خود بجاي گذاردند. كتاب (جامعه) علي كه در آن علاوه بر احاديث رسول خدا به مسائل فقهی هم اشاره شده

دلالت بر تقدم اين فقه از صدر اسلام دارد.

در وصف اين كتاب چنين آمده: اين كتاب حاصل جلسات خصوصي پيامبر (صلی الله عليه و آله و سلم) با علي (عليه السلام) است و به املاء پيامبر (صلی الله عليه و آله و سلم) و خط علي (عليه السلام) است.

ولي پس از اين دوران و پس از شهادت امام علي (عليه السلام) عرصه بر شيعيان تنگ شد و تا اواخر اين سلسله زمينه‌اي براي گسترش فقه شيعه نبود. اما با فضايي كه در اثر تضارب سلسله عباسي و اموي به وجود آمد امامان باقر (عليه السلام) و صادق (عليه السلام) زمينه را براي كار علمي مهيا ديدند و لذا به تبیین و بسط فقه شيعه پرداختند كه به تربيت حدود چهار هزار شاگرد منجر شد.

افزون بر اينها شخصيت والاي امام صادق (عليه السلام) نيز براي همه علما ارزشمند بود. مالك بزرگترين فقيه مدينه در ميان عامه در توصيف امام صادق (عليه السلام) در سفر حج مي‌گويد:

نديدم حضرت را جز در يكي از اين سه حال:

۱- صائم ۲- قائم بالليل ۳- مشغول به ذكر. (۱)

این روند ادامه داشت و فقه امامی توسط اساتیدی چون کلینی، شیخ طوسی و مفید به صورت مدون و باب‌بندی شده در کتاب‌های فقهی گردآوری شد و این به ثبت آکادمیک فقه شیعه کمک کرد.

در عهد سلجوقی و ایوبی به شیعه و تألیفاتش آسیب‌ها و صدمات زیادی وارد آمد. سلجوقیان که در سه بخش شام، روم و ایران قلمرو خود را گسترش دادند در ایران بر روی مذهب حنفی تعصب خاصی ورزیدند و لذا این قضیه مشکلات زیادی را بویژه در بغداد و محله کرخ آن بوجود آورد. ایوبیان نیز به ریشه‌کنی فاطمیان و قتل عام بسیاری از مردم در مصر پرداختند. (۲)

۱- ابن تیمیه، التوسل والوسيله، ص ۵۲، به نقل از حیات فکری و سیاسی امامان شیعه، رسول جعفریان، ص ۳۲۷. و یا به این طریق که: ۱- مصلیا ۲- صائما ۳- یقرا القرآن.

۲- برای اطلاعات بیشتر رجوع کنید به شیعیان بغداد، محمدطاهر یعقوبی و تاریخ سیاسی شیعیان اثنی عشری در ایران، پروین ترکمنی آذر.

ولی در عین حال فقه شیعه تا به حال باقی مانده است و لازم است تا در زمینه اصالت فقه شیعه به نظرات مختلفی اشاره کرد:

دکتر عبدالهادی فضل‌ی از علمای شیعه در عربستان می‌گوید: حیات ائمه در امتداد حیات رسول خداست که از مصادر تشریع محسوب می‌شوند و این یعنی روایت از پیامبر و خدا. شیخ طوسی در زمینه علم امامان اشاره‌ای جالب دارد: علم امام به احکام از ناحیه پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) است. (۱)

امام باقر (علیه السلام) می‌فرماید: «هرچه را به شما می‌گویم از جانب پیامبرست و از جانب خود نمی‌گویم». (۲)

از مجموع سخنان بالا به این جمع‌بندی می‌رسیم که در فقه شیعه اصالت چه از ناحیه صدور آن از پیامبر و معصومین و چه در نحوه انتقال آن، مصونیتی خاص وجود دارد بدین معنی که تا امروز ضامن بقا و حرکت آن بوده است و لذا در بستر زمان شاهد رشد و نمو این مکتب بوده‌ایم.

در زمان حیات خود معصومین نیز کتابهایی تألیف شده که علاوه بر کتاب جامعه علی که املاء رسول و خط علی (علیه السلام) است کتاب مسائل علی بن جعفر (علیه السلام) نیز به عنوان نخستین کتاب فقه شیعه به شمار می‌رود. کتاب دیگری که باید به آن اشاره کرد و جزو نخستین کتب فقه شیعه است الشرائع شیخ صدوق پدر می‌باشد. (۳)

۱- منظور این است که اهل بیت (علیهم السلام) به سیره جدشان پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) استناده داشته‌اند بطور مثال بکیربن اعین از ابوجعفر باقر (علیه السلام) آورده است که او فرمود: آیا کیفیت وضو رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) را برای شما تعریف بنمایم آنگاه کفی از آب برگرفت و . . . - الکافی، ج ۳، ص ۲۴-۲۷ به نقل از تاریخ عمومی حدیث دکتر مجید معارف، ص ۲۷۵.

۲- برای اطلاعات بیشتر رجوع کنید به معالم المدرستین، مرحوم علامه عسگری و نیز بحارالانوار، ج ۲، ص ۲۴۹ به نقل از کشی.

۳- کتاب مسائل علی بن جعفر، شامل مجموعه سؤالات و پاسخ‌هایی است که علی بن جعفر (علیه السلام) از برادر بزرگ خویش امام موسی کاظم (علیه السلام) نقل کرده به همراه جواب‌هایی آن حضرت در موضوع حلال و حرام.

از کتاب شیخ صدوق پدر که در زمان غیبت صغری می‌زیسته در حال حاضر اثری نیست. جناب آقای ابوالقاسم گرگی در کتاب تاریخ فقه و فقها نیز لیستی از نخستین مدونان فقه ارائه فرمودند.

به هر روی ما در اینجا سخن خود را با کلامی از دو متفکر متقدم و متأخر اهل سنت به پایان می‌رسانیم.

ابن خلدون در مقدمه خود می‌گوید: فقه اهل سنت در مصر منقرض شد و با پیدایش دولت شیعه فاطمی فقه اهل بیت در جهان اسلام حرف نخست را می‌زد و همچنان گسترش داشت حتی زمانی که دولت فاطمی هم از بین رفت در عراق و... گسترش داشت. دکتر بدران ابوالعینین (دارای درجه جهانی استادی در شریعت اسلامی) می‌گوید: مذاهب شیعه امامی و زیدی در گذشته توسعه زیادی داشتند که به عنوان نمونه می‌توان به فاطمیان در مغرب اشاره کرد. (۱)

۲- زیدی: این مذهب منسوب به زید بن علی بن زین العابدین (علیه السلام) می‌باشد این مذهب نخست در کوفه نشو و نمو یافته و سپس به یمن منتقل شد.

از جمله اصول مهم این مذهب عبارتند از ایمان به کتاب (قرآن) سنت، امر به معروف و نهی از منکر و جهاد با ظالمین. در مورد تاریخچه این مذهب و علت قیام و شهادت زید آنچه مهم است این است که زید علت قیام خود علیه حکومت وقت را امر به

معروف و نهی از منکر می‌دانست ولی ادعای امامت نداشت و قصد نداشت تا مذهبی برای خود تشکیل دهد و این افراد بعد از او بودند که این مذهب را منتسب به او کردند و نکته دیگر اینکه ابوحنیفه با زید بیعت کرد و نظر زید راجع به خلفا این است که علی (علیه السلام) افضل صحابه بود ولی به خاطر مصالح مسلمین خلافت به ابوبکر تفویض گردیده است.

از جمله مشترکات فقه زیدی و امامی در موارد زیر است:

۱- برای اطلاعات بیشتر رجوع کنید به الفقه المقارن للاحوال الشخصية بین المذاهب الاربعة السنية والمذهب الجعفري والقانون، بدران ابوالعینین.

۱- خمس ۲- ذکر حی علی خیر العمل در اذان ۳- تکبیر برای جنازه ۴- عدم مسح بر خُفین ۵- بدعت بودن نماز تراویح ۶- جایز نبودن تزویج با اهل کتاب و خوردن ذبیحه غیر مسلمان ۷- قایل بودن به اجتهاد مجتهد ۸- اولی بودن تقلید از اهل بیت ۹- وجوب خروج بر حاکم ظالم و قیام به سیف.

زیدیه تا کنون ۱۴۴ امام داشته که از مهمترین آنها می‌توان به:

احمد بن عیسی بن زید، الناصر الکبیر، الهادی یحیی بن الحسین و امام الناصر اشاره کرد. از کتب مهم زیدیه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

البحر الزاهر، احمد بن یحیی (متوفی ۸۴۰ هـ. ق) الجامع لمذاهب العلماء الامصار نوشته امام احمد بن یحیی (متوفی ۸۴۰ هـ. ق)، مجموع امام زید.

از مهمترین فرق زیدیه می‌توان به جارودیه و سلیمانیه اشاره کرد.

۳- اسماعیلیه: اسماعیل فرزند ارشد امام جعفر صادق (علیه السلام) است که در زمان خود امام صادق (علیه السلام) رحلت کرده. اختلاف شیعه و اسماعیلیه هم از همین‌جا شروع می‌شود زیرا آنان قایل به امامت فرزند ارشد امام صادق (علیه السلام) اند. گفته شده که اسماعیل بعد از رحلتش در مصر ظاهر شده و مجدداً ظهور خواهد کرد.

خلفای فاطمی مصر پیرو این مذهب بوده‌اند که این حکومت از سال ۹۰۹ الی قرن ۱۲ هجری به طول انجامیده و لذا شاهد تأثیرات زیاد این مذهب در جهان اسلام هستیم که نمونه آن دعوت مبلغین این مذهب در زمان خود و جذب شخصیتی چون ناصر خسرو قبادیانی و یا تشکیل قلعه الموت حسن صباح در قزوین و ترور شخصیت‌های مهم آن زمان چون خواجه نظام‌الملک هستیم.

از دیگر اقدامات اینان تأسیس دانشگاه الازهر مصر بدست المعز بالدين الله قاضي القضاة قاهره مصر است.

محور عقاید فاطمیون:

۱- ذات الهی ۲- تقدیس امام و اینکه وجود امام امری ضروری است. ۳- قایل بودن به ظاهر و باطن مسایل دینی یعنی يك شخص باطني مذهب، باید هم به ظاهر و هم به باطن

دین ایمان داشته باشد. در تفاسیر قرآنی اسماعیلیان شاهد تاویل آیات قرآن و نیز آمیخته شدن تفاسیر با فلسفه افلاطون هستیم.

در زمینه علمای اسماعیلیه فقهای مشهوری را جز معدودی نمی‌توان ذکر کرد مانند: قاضی نعمان مغربی متوفی ۳۶۳ / صاحب کتاب دعائم الاسلام.

ریاست فعلی شاخه‌ای از اسماعیلیان بدست آقاخان می‌باشد که يك دهم اموال را به وی می‌دهند و حدود ۸ تا ۱۲ میلیون اسماعیلی در سراسر دنیا وجود دارند که به دو بخش شرقی و غربی تقسیم می‌شوند. اسماعیلیان شرقی بیشتر در هند و پاکستان و غربی در جنوب عربستان، آفریقای شرقی و کوههای لاذقیه سوریه زندگی می‌کنند.

پس از حمله صلاح‌الدین ایوبی به مصر وی با شدت به مبارزه با فاطمیون پرداخت و ارتباط این مذهب با مصر به کلی قطع شد و لذا جمعیت اینان رو به کاهش نهاد که در حال حاضر شاهد انشعابات زیر در بین اسماعیلیان هستیم:

الف - مستعلیه یا بُهره‌ها: بُهره‌ها دارای جمعیت زیادی می‌باشند و بیشتر در هند و شرق آفریقا و بویژه شهر گجرات مستقر هستند و به دو شاخه داوودی و سلیمانی تقسیم می‌شوند.

ب - نزاری یا آقاخانیان: که در بالا اشاره کوتاهی به آن شد.

اینان نخست در ایران توسط حسن صباح در قلعه الموت دست به فعالیت گسترده زدند و پس از حمله مغول قلع و قمع شدند و سپس در سال ۱۲۵۵ هـ. ق آقاخان محلاتی در ناحیه کرمان علیه محمدشاه قاجار قیام کرد و شکست خورد. به بمبئی گریخت و در آنجا دست به تبلیغ زد که پس از آن به آقاخانیه مشهور شدند. (۱)

ج - دروزیه: در لبنان و سوریه حضور دارند. طبق آمار سال ۱۹۵۶ تعداد آنها در لبنان ۸۸۱۰۰ نفر و طبق آمار ۱۹۴۷ در سوریه تعداد آنها در حدود ۹۶۶۴۱ نفر می‌باشد. از معروفترین بزرگان این مذهب سید جمال‌الدین عبدالله تنوفی (۸۸۴ م) است که قبر وی

۱- ربانی گلپایگانی، علی، فرق و مذاهب کلامی، ص ۹۶.

در لبنان از سوی دروزیان زیارت می‌شود.

از جمله اعتقادات اینان می‌توان به: تناسخ ارواح و سرّ مکتوم (۱) اشاره کرد. ورود یا خروج از فرقه خود را نمی‌پذیرد و در لبنان برای خود دارای محاکم خاص هستند.

۴- نُصَیریّه (علویان): اینان در لاذقیه و سه استان دیگر سوریه سکونت دارند، تعدادشان در حدود دو میلیون نفرست و خود نصیر از موالی امام یازدهم بوده. به این فرقه علویان هم می‌گویند. (۲)

در انتهای این بحث نیز به معرفی یک مذهب دیگر می‌پردازیم که البته جزو جریان‌های شیعی نیست ولی مزید اطلاع خوانندگان محترم آورده می‌شود:

۵- اباضیه: منسوب به جابر بن زید متوفی ۹۳ هـ. ق از علمای تابعین و شاگرد مکتب فقهی ابن عباس است.

از جمله اعتقادات اینان: ۱- عینیت ذات و صفات الهی ۲- عدم رؤیت خدا ۳- عدم جواز مسح بر خفین ۴- انداختن دست به هنگام نماز ۵- ابعاد الاجلین برای عده حاملگی (۳) ۶- تبری جویی از غلاة خوارج ۷- تقدم نظر علی (علیه السلام) بر دیگر اصحاب می‌باشد.

به لحاظ پراکندگی جغرافیایی در کشورهای عمان، لیبی و تونس مستقر می‌باشند که به تازگی ملاقاتی بین خلیلی مفتی اعظم کشور عمان و اینجانب صورت گرفته است و ایشان خاطرنشان ساختند که فرقه اباضیه از سوی مجمع جهانی تقریب به رسمیت شناخته شده

۱- نوری که از پشواپی به پیشوای بعدی منتقل می‌شود.

۲- در مورد نصیریان در منابع تاریخی گزارشهای ضد و نقیضی داده شده و حتی برخی اینان را جزو غلاة می‌دانند که قائل به الوهیت امام علی (علیه السلام) هستند و اینکه سلمان فارسی فرستاده حضرت است. ولی خود نصیریان تمام این اتهامات را رد می‌کنند و خود را دسته‌ای از شیعیان دوازده امامی می‌دانند از جمله یکی از متفکرین معاصر این مذهب بنام (شیخ علی عزیز ابراهیم) که با آیت‌الله سید محسن امین و امام موسی صدر دیدار داشته و کتابی در این خصوص بنام (العلویون بین الغلو و الفلسفة و التصوف و التشیع) را چاپ کرده است.

۳- یعنی هر يك از عده طلاق و وفات که مدتش بیشتر بود باید به آن عمل کرد.

و در فقه اباضی نظر علی (علیه السلام) بر سایر اصحاب مقدم است.

از جمله کتاب‌های این فرقه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱- النیل و شفاء العلیل / ضیاءالدین عبدالعزیز ابن ابراهیم التمیمی (متوفی ۱۲۲۳ هـ . ق)، شارح: شیخ محمدبن یوسف الطفیش (متوفی ۱۳۳۲ هـ . ق) در ۱۷ جلد، که بعنوان کتاب فقهی این مذهب مورد استفاده قرار می‌گیرد.

۲- المصنف / شیخ احمد بن کندي.

۳- الأيضاح عامر بن علي شَمَاحي.

۴- جوهر النظام في عامي الاديان و الاحكام ابومحمد عبدالله ابن حميد السالمي (۱۹۱۴-۱۸۷۱). فقه اباضيه بصورت شعر.

۵- الجامع / ابن برکت در دو جزء.

۶- قاموس الشريعة الحاوي طرقها، جميل بن خميس السعدي (قرن ۱۱).

خلاصه درس چهارم

مذاهب شیعی به جریانهای اصلی امامیه یا دوازده امامی، اسماعیلی و زیدی تقسیم می‌شوند که ما در مذهب اسماعیلی شاهد تقسیم‌بندیهای خاصی هستیم که در حال حاضر مذاهب آقاخانیه، بُهره و دروزی را می‌توان برشمرد.

در میان مذاهب شیعی شاهد مشترکات بسیار زیادی هستیم، فقه اسماعیلی منسوب به فرزند ارشد امام صادق (علیه السلام) است، خلفای فاطمی مصر پیرو مذهب اسماعیلی بودند و فقه زیدی منسوب به زید بن علی بن زین العابدین (علیه السلام) است که علیه حکومت وقت قیام کرد و شهید شد.

نمونه سؤالات تشریحی

۱- سه جریان عمده فکری جهان اسلام در اواخر قرن نخست را نام ببرید.

۲- در مورد کتاب جامعه امام علی (علیه السلام) توضیح دهید.

۳- در مورد اصول اعتقادی زیدیان توضیح دهید.

۴- محور عقاید فاطمیون را نام ببرید.

۵- در خصوص پراکندگی جغرافیایی فاطمیون توضیح دهید.

۶- فقه اباضیه منسوب به کیست؟ چهار مورد از عقاید ایشان را ذکر کنید.

نمونه سؤالات تستي

۱- کتاب جامعه به املاء و به خط است.

(الف) علي (عليه السلام) ، امام حسين (عليه السلام)

(ب) پیامبر (صلی الله عليه و آله و سلم) ، زیدین ثابت

(ج) پیامبر (صلی الله عليه و آله و سلم) ، علي (عليه السلام)

(د) پیامبر (صلی الله عليه و آله و سلم) ، گروهی از اصحاب

۲- فقه امامي توسط اساتيدي چون به صورت باببندي شده در آمد.

(الف) هشام، زراره، ابوبصير

(ب) شيخ کليني، طوسي، مجلسي

(ج) شيخ کليني، طبرسي، حر علمي

(د) شيخ کليني، طوسي، مفيد

۳- در عهد و به تألیفات شيعي صدمات زيادي وارد آمد.

(الف) سلجوقي و ايوبي (ب) قاجار و سلجوقي

ج) اسماعیلیان و غزنویان د) ابوبی و فاطمی

۴- زید بن علی(ع) علت قیام خود را چه می‌دانست:

الف) گرفتن حق و حقوق قانونی خود

ب) امر به معروف و نهی از منکر

ج) تقسیم عادلانه بیت‌المال

د) خروج علیه حاکم ظالم

۵- از جمله مشترکات فقه زیدی و امامی عبارت است از:

الف) خمس، ذکر حی علی خیر العمل، پنج تکبیر برای جنازه

ب) عدم مسح بر خفین، بدعت بودن نماز تراویح

ج) وجوب خروج بر حاکم ظالم، اطاعت از فقه امام صادق (علیه السلام)

د) موارد الف و ب

۶- اسماعیل فرزند است که رحلت نمود.

الف) امام باقر (علیه السلام) ، در زمان امام کاظم (علیه السلام)

ب) امام صادق (علیه السلام) ، پس از پدر رحلت نمود

ج) ارشد امام صادق (علیه السلام) ، پس از پدر رحلت نمود

د) ارشد امام صادق (علیه السلام) ، در زمان حیات پدر

۷- دانشگاه در زمان به دست تأسیس شد.

الف) جامع بغداد، عباسیان، المعز بالدين الله

ب) الازهر مصر، فاطمیان، خواجه نظام‌الملک

ج) الازهر مصر، فاطمیان، قاضي‌القضات قاهره

د) الازهر مصر، اسماعیلیان، خواجه نصیر طوسی

۸- در تفاسیر اسماعیلی و به هم آمیخته شده.

الف) حدیث و تاریخ ب) فلسفه اسلامی و افلاطونی

ج) فلسفه تحلیلی و تجربی د) تأویل آیات قرآن ، تفسیر و فلسفه

۹- از جمله علمای اسماعیلی صاحب کتاب است.

الف) حسن صباح، قلعه الموت

ب) نعمان مغربی، دعائم التاویل

ج) قاضي نعمان، دعائم الاسلام

د) آقاخان، الموطا

۱۰- در حال حاضر اسماعيليان به شاخه‌هاي زير تقسيم مي‌شوند:

الف) مستعليه، بُهره، نزاريه و دروزيه

ب) داوودي، سلیماني، نصيريه، جاروديه

ج) نزاری، آقاخاني، اباضيه

د) بهره، داووي و سلیماني، آقاخانيه

۱۱- مذهب رسمي کشور عمان کدام است؟

الف) دروزيه ب) نصيريه ج) اباضي د) فاطمي

مذاهب اهل سنت

هدف از این درس:

- آشنایی با مذاهب چهارگانه اهل سنت، مؤسسين آن

- آشنایی با کتابهاي مهم این مذاهب

- آشنایی با شخصیت‌ها و متفکرین اصلی این مذاهب

- اطلاعاتی پیرامون علاقه رؤساي مذاهب فقهی عامه به اهل بیت (علیهم السلام)

همانطور که قبلاً گفته شد در صدر اسلام دو مدرسه کوفه و مدینه پدید آمد که باهم رقابت سازنده داشتند که موجب رشد و ترقی فقه در جهان اسلام بود. با مهاجرت حضرت امیر (علیه السلام) از مدینه به کوفه در حدود ۱۵۰ صحابی با آن حضرت به کوفه آمدند (قبلاً هم عبدالله بن مسعود در آنجا بود) و احادیث فراوانی را از مدینه به کوفه آوردند. در این شهر حضرت شاگردان زیادی را پرورش دادند از جمله:

۱- علقمه نخعی ۲- مسروق همدانی (متوفی ۶۳) ۳- اسود نخعی (متوفی ۹۵) ۴- حارث جحفی ۵- عبیده سلمانی (متوفی ۷۲) ۶- شریح قاضی (م ۷۸ هـ) (۱) از این شاگردان حضرت امیر طبقه سومي پدید آمد من جمله: ۱- ابراهیم نخعی (۹۵ هجری) ۲- عامر شعبی (۱۰۴ هجری) ۳- سعید بن جبیر (۹۵ هجری).

بعد از این مرحله طبقه چهارم که شاگردان اینها بودند پدید آمدند:

۱- ابو حنیفه (متوفي ۱۵۰ هجري)

۲- سفیان ثوري (متوفي ۱۶۱ هجري)

از شاگردان ابوحنیفه نسل دیگری پدید آمد که از جمله آنهايند:

۱- در مورد اینکه شریح از صحابه بوده یا تابعین میان مورخین اختلاف نظرست. بطور خلاصه می‌توان گفت وی جزء بزرگان تابعینی بوده که محضر امام علي (علیه السلام) ، عُمر، زیدین ثابت و عبدالله بن مسعود را درک کرده و از آنان علوم مختلف بویژه حدیث را فراگرفته.

۱- ابویوسف (متوفي ۱۸۳ هجري)

۲- محمد بن حسن شیبانی (متوفي ۱۸۹ هجري)

۳- ابن جراح

۴- اسماعیل بُحتری

۵- عبدالوهاب ثقفی

اینان کسانی هستند که در مراحل مختلف فقه کوفی را تشکیل می‌دهند.

به هر روی آنچه تا کنون باقی مانده فقه حنفی است و فقه سفیان ثوري در حال حاضر پیروانی ندارد.

۱- مذهب حنفی

منسوب به ابوحنیفه (۱۵۰-۸۰ ه . ق). نعمان بن ثابت بن کاوس منسوب به قبیله تمیم. وی سرسلسله یکی از مذاهب اربعه است. اصل او از فارس است. در کوفه برای تحصیل آمده و در کنار آن به خرید و فروش خز می‌پرداخته. وی صاحب مسندی

است و کتاب مخارج در فقه و رساله‌ای که به وی منسوب است با موضوع اعتقادی بنام الفقه الاکبر و رساله دیگری بنام العالم و المتعلم.

وی با علمای کوفه مجالست داشته و از آنان فقه آموخت. از حمادبن ابی سلیمان هجده سال درس آموخته که او شاگرد ابراهیم نخعی(۱) و شعبی است و ابراهیم نخعی فقه را از شریح قاضی، علقمه و مسروق بن اجدع گرفته که آنان نیز معلوماتشان را از حضرت علی (علیه السلام) و ابن مسعود گرفته‌اند.

دهلوی(۲) مقایسه‌ای بین فقه ابوحنیفه و ابراهیم نخعی کرده که در این مقارنه معلوم شده ابوحنیفه صدی هشتاد فقهش مأخوذ از ابراهیم نخعی است. گفته شده در زمان خلفای عباسی منصور او را به بغداد فراخواند و خواست که قاضی القضاات شود و او نپذیرفت و چون فکر کرد که این به خاطر قبول نداشتن خلافت وی است دستور داد تا

۱- (متوفی ۹۶ ه. ق.).

۲- حجة الله البالغة، احمد عبدالرحیم دهلوی، ج ۱، ص ۱۴۶ به نقل از موسوعه فقه ابراهیم حنفی.

روزی ۱۰ تازیانه به او بزنند تا جایی که وی مشرف به مرگ شد.

دکتر محمدعلی البار نوشته(۱): ابوحنیفه بیش از همه اهل بیت رسول الله را دوست می‌داشت و در محضر امام باقر (علیه السلام) و زیدبن علی (علیه السلام) شاگردی کرده و مؤید قیام زیدبن علی (علیه السلام) بوده است.

شیخ محمد ابوزهره می‌گوید: ابوحنیفه علاقه فراوانی به اهل بیت داشته و خلافت را منحصر در اولاد علی (علیه السلام) و فاطمه علیها السلام می‌دانسته و خلفای معاصر خود را غاصبین امر خلافت می‌دانسته وقتی ابویوسف و شیبانی جای استاد خود را قرار گرفتند این دو یک عمل تقریبی انجام دادند و آمدند از کوفه به مدینه مهاجرت کردند و پای درس مخالفین فقه حنفی نشستند و پس از آشنایی با مبانی فقه آنان و استفاده از مالک با آنها گفتگو کردند و بسیاری از سوء تفاهات را بر طرف کردند.

وقتی شاگرد ابوحنیفه، شیبانی به کوفه برگشت تمام مسایل مورد اشکال مدنیان را در کتابی بنام «الحجة علی اهل المدینه» پاسخ داد و گفت که شما در این مسایل از فقه ابن عمر و ابوهریره استفاده کردید و ما از فقه ابن مسعود و علی (علیه السلام) که از مقدمین اصحاب‌اند، شما از خلیفه اول، دوم و سوم گرفتید و ما از علی (علیه السلام) که سه خلیفه قبلی هم مشکلاتشان را از وی می‌پرسیدند. بنابراین کتاب (الحجه شیبانی) نخستین کتاب تقریبی توأم با ادب اختلاف است.(۲)

در این کتاب از روایات امام باقر و صادق (علیهما السلام) بسیار استفاده شده و سند برخی از فتاوای ابوحنیفه به این دو امام برمی‌گردد.

استاد اسد حیدر آمده و شیوخ ابوحنیفه را شمرده و گفته که برخی از آنها شیعه بوده‌اند مثل:

(۱) جابر بن یزید بن حارث جحفی کوفی (متوفی ۱۲۸ هـ . ق).

۱- الامام زید، حیاته و عصر، محمد ابوزهره، قاهره، دارالفکر العربی، ص ۳۸.

۲- تاریخ الفقه الاسلامی، محمدعلی السایس، ص ۱۰۷، مکه، مکتبه احیاء التراث الاسلامی، بی‌تا، رواس قلعه‌جی، ج ۱، ص ۱۳۴-۱۳۹، مصر، مطالع الہیئۃ، ۱۳۳۹.

(۲) حبیب بن ابی ثابت ابو یحیی بن قیس کوفی (متوفی ۱۱۹ هـ . ق).

(۳) فحول بن راشد نحوی (متوفی ۱۴۱ هـ . ق).

(۴) اسماعیل بن عبد الرحمان کوفی (متوفی ۱۲۷ هـ . ق).

(۵) عدی بن ثابت انصاری (متوفی ۱۱۶ هـ . ق).

(۶) شیخ اجل کندي (متوفی ۱۴۵ هـ . ق)

برخی از علما مثل شیخ محمد عبده در تفسیر آیه «و لا ینال عہدی الظالمین» بیان می‌کند که ابوحنیفه اعتقاد داشت امامت مخصوص علویان است. (۱)

بیشترین پیروان در میان مذاهب اربعه مربوط به حنفیان است و مذهب غالب عراق در دوران عثمانی بوده. و در مصر، سوریه، پاکستان، ترکستان و آسیای میانه، چین، آمریکای جنوبی و بلوچستان و ترکمن صحرا و قسمتی از خراسان ایران پیرو مکتب حنفی هستند. پس از قرآن و حدیث توصیه زیادی بر قیاس، عرف و شرع من قبلنا دارند.

مشهورترین شاگردان ابوحنیفه عبارتند از:

۱- ابویوسف که قاضی القاضات بوده و نخستین کسی بود که روحانیان را به لباس مخصوص مزین کرد.

۲- محمد بن حسن شیبانی (متوفی ۱۸۹ هـ . ق) در زمان ابویوسف ریاست فقه را بر عهده داشته است.

۳- ابوحنبل (متوفی ۱۵۸ هـ . ق): در مذهب او رأی و قیاس غلبه دارد.

۴- حسن بن زیاد: وی به روایت بیشتر اهمیت داده است.

لازم به ذکر است که بسیاری از فتاوی ابوحنیفه توسط ابویوسف و شیبانی تغییر کرده و علمای مدینه شیبانی را جزو اصحاب الحدیث بر شمرده‌اند.

مهمترین کتاب‌های حنفیان عبارتند از:

۱- تفسیر القرآن الکریم، رشید رضا، ج ۱، ص ۸-۴۵۷.

۱- ظاهر الروایه / شیبانی (۱)، الجامع الکبیر والصغیر - السیر الکبیر والصغیر. ۲- المبسوط / سرخسی م ۴۸۳/۳- الأصل ۴- الزیادات ۵- النوادر / محمد بن حسن شیبانی ۶- الکافی / حاکم شهید مرزوی ۷- بدایع الصنائع فی ترتیب الشرائع / کاشانی م ۵۱۱۷ هـ . ق ۸- مختصر الهدایه / مرغینانی م ۵۹۳ (مشهورترین و مختصرترین کتاب فقه حنفی) ۹- شرح ابن عابدین و مجله الاحکام العدلیه که در زمان عثمانی بعنوان کتاب قانون در تمام مناطق تحت سلطه عثمانیان پخش می‌شد.

۲- مذهب مالکی

منسوب به مالک بن انس (۹۳-۱۷۹ هـ . ق) است. وی از فقه امام صادق، زهری و ربیعۃ الراي استفاده کرده. (۲) هرگاه از او سؤالی و مسأله‌ای می‌پرسیدند و نمی‌دانست هیچ عیبی برای خود نمی‌دید که بگوید: نمی‌دانم.

منابع فقه وي: قرآن، سنت، اجماع، قياس، قول صحابي، استحسان، استصلاح، سد ذرايع و عمل اهل مدينه مي‌باشد.

مالك فردي بود با هيبت و وقتي هارون الرشيد به مدينه آمد گفت: هارون بايد پيش اهل علم بيايد و عالمان به نزد سلاطين نمي‌روند. وي قيام محمد نفس زكيه را تأييد كرد. وي بيعت با منصور عباسي را مكروه و ساقط از اعتبار مي‌دانست. مالك را توسط حكومت تازيانه زدند و اين وسيله‌اي شد تا مالك در نزد مردم محبوب شود. (۳)

از جمله كتابهاي مالك: ۱- موطأ ۲- تفسير غريب القرآن ۳- رساله‌هاي منسوب به او را مي‌توان برشمرد. مالك الموطأ را به ترتيب ابواب فقه‌ي نوشته كه در آن رواياتي از امام سجاد و باقر عليهما السلام به چشم مي‌خورد.

گفته شده از مالك خواستند تا موطأ را تكثير كنند و در سراسر جهان اسلام پخش كنند تا همه از كتاب او استفاده نمايند ولي مالك اجازه نداد و گفت: در سراسر جهان اسلام

۱- ابي عبدالله محمد بن الحسن الشيباني.

۲- ضميري، محمدرضا، جستاري در اندیشه فقه‌ي مذاهب، ص ۲۷۲، از: گلستان معرفت، تابستان ۸۴.

۳- الفهرست، ابن ندیم.

اصحاب پراکنده شده‌اند و مسلمانان طبق نظر اصحاب عمل کرده‌اند و اگر اکنون بخواهند طبق نظر وي عمل کنند اين خود موجب اختلاف خواهد شد.

مالك داراي پانزده شاگرد بود كه اين شاگردان در سرزمين‌هاي قاره آفريقا منتشر شدند و مذهب مالكي را در آفريقا شيوع دادند از جمله شاگردان وي مي‌توان به اين اشخاص اشاره كرد: ۱- ابو عبدالرحمان قاسم مصري (متوفي ۱۹۱ هـ . ق / صاحب كتاب المدونة است كه اين نخستين كتاب مالكيان است. ۲- ابو محمد عبدالله بن وهب (متوفي ۱۹۹ هـ . ق) و ۳- اشهب بن عبد العزيز قيسي وي مذهب مالكي را در مصر شيوع داد (م ۲۰۴) و ۴- ابو عبدالله بن عبد الحكم (متوفي ۲۱۴ هـ . ق) و ۵- سهنون عبدالسلام بن تنوهي.

مذهب مالكي در مدينه، مغرب، حجاز و آندلس منتشر شد. مصريان در زمان حيات خود مالك پذيراي اين مذهب شد.

منسوب به محمد بن ادریس شافعی است متولد (سال ۱۵۰ هـ . ق در غزه همزمان با رحلت ابوحنیفه). مادرش وی را به وطن پدری ایشان در مکه می‌برد و در حالی که یتیم بوده قرآن را حفظ می‌کند و در مدینه از درس مالک در حدود ۱۰ سال استفاده کرده و جزو شاگردان وی بشمار رود. وقتی مالک در سال ۱۷۹ هـ . ق فوت می‌کند شافعی به یمن رفته و در آنجا از فقهای شیعه زیدی استفاده می‌کنند و لذا در آنجا می‌گویند که شیعه شده و خود در شعری می‌گوید:

لو كان حُبَّ آل محمد رافضا فاعلموا ايها الثقلان انا رافضي

بعلت حمایت‌هایی که وی از شیعیان می‌کرد وی و گروهی را دستگیر می‌کنند و نزد هارون الرشید می‌برند و چیزی نمانده بود که در این راه جان خود را از دست بدهد.

سپس در بغداد چند سالی نزد محمد شیبانی مانده و از درس او استفاده می‌کند و بنابراین هم با مکتب فقه اصحاب الحديث آشنا می‌شود و هم با مکتب فقهی اصحاب الراي و هم با مذهب شیعه زیدی و در واقع فقه شافعی يك فقه میانه و معتدل بین این مکاتب است و لذا علت نزدیکی فقه شافعی به شیعه از اینجا ناشی می‌شود. شافعی به حضرت علی (علیه السلام) علاقه زیادی داشت و هنگامی که شخصی سائل نزد وی آمد و از

ایشان در خصوص مسأله‌ای فقهی پرسید، شخص سائل گفت: نظر شما برخلاف سخن امام علی (علیه السلام) است. شافعی در جواب گفت: اگر ثابت کنید اینطورست من پیشانی را بر خاک می‌سایم و از نظر خود برمی‌گردم و عذرخواهی می‌کنم.

وی در کتاب فقهی خود در بخش احکام البُغات تماماً از سنت علی (علیه السلام) اخذ نموده و لذا بعضی گفتند این نشانه‌ایست که شافعی شیعه است و در این زمینه احمد بن حنبل از استاد خود دفاع می‌کند.

اصول و مبانی فقه شافعی عبارتند از :

- ۱- قرآن ۲- سنت ۳- قیاس ۴- استصحاب ۵- او قول اصحاب را حجت نمی‌داند همچنان که است استحسان و مصالح مرسله، عمل اهل مدینه و شرع من قبلنا را حجت نمی‌داند.

پیروان این مذهب در مصر، اردن، عراق، یمن، چین، اندونزی، سیلان، جزایر فیلیپین، جاوه، هند، پاکستان، کردستان ایران و دیگر مناطق وجود دارند.

مردم عربستان در زمان شرفاء زیدی مذهب بودند و سپس برای حفظ موقعیت خودشان شافعی شدند.

مشهورترین شاگردان امام شافعی عبارتند از:

(۱) یوسف بن یعقوب (متوفی ۲۳۱ هـ . ق) که توسط شافعی جانشین وی در مصر شد.

(۲) اسماعیل بن یحییٰ مُزنی (متوفی ۲۶۴ هـ . ق).

(۳) الربیع بن سلیمان (متوفی ۲۷۰ هـ . ق).

(۴) هرمله بن یحییٰ (متوفی ۲۶۶ هـ . ق).

(۵) ابو ثور ابراهیم خالد بن کلیبی (متوفی ۲۴۰ هـ . ق).

مشهورترین کتب این فرقه عبارتند از:

۱. الأم / امام شافعی در موضوع فقه.

۲. مختصر مُزنی (مختصر الام).

۳. فتح العزیز.

۴. العزیز شرح الوجیز معروف به شرح کبیر / عبدالکریم بن محمد بن عبدالکریم بن فضل رافعی (م ۶۲۳).

۵. روضة الطالبین / النووی دمشقی (متوفی ۶۷۶ هـ . ق).

۶. المذهب في فقه الامام الشافعي / ابواسحاق شيرازي (م ۴۷۶ هـ).

۷. الحاوي الكبير / في فقه مذهب الامام الشافعي / علي بن محمد بن حبيب ماوردي بصري (م ۴۵۰ هـ . ق).

۸. المجموع شرح المذهب / يحيى بن شرف نووي (م ۶۷۶).

۹. منهاج الطالبين / النَوَوِي الدمشقي.

۱۰. نهاية المحتاج الي شرح المنهاج / شمس الدين محمد مشهور به شافعي صغير (م ۱۰۰۴).

۱۱. تحفة المحتاج بشر المنهاج / شهاب الدين احمد بن محمد بن حجر هيثمي (م ۹۷۴).

۴- مذهب حنبلي

احمد بن حنبل (متولد ۱۶۴ هـ . ق در شهر بغداد و متوفي ۲۴۱ هـ . ق) كتابي دارد بنام مُسند داراي ۳۰ هزار حديث كه در كتابش فضائل زيادي راجع به علي و اهل بيت علي (عليه السلام) نوشته. مذهب وي در عراق و خارج آن منتشر شد و بعدها ابن تيميه و ابن القيم در رشد آن كوشيدند و امروزه به عنوان مذهب و هابيان عربستان برگزيده شد.

در فلسطين، شام و عراق هم پيرواني دارند. بعلت تعصبي كه در پيروان اين مذهب وجود دارد و نيز عدم پذيرش مناصب دولتي و قضايي از سوي علماي اين مذهب و دور بودن از مباحث عقلي كمترين پيروان را در ميان مذاهب اربعه دارا هستند. در اين مذهب پيروي از: كتاب - سنت - اجماع (۱) - قياس - سد ذرايع متداول است - از شرع من قبلنا (۲) و

۱- البته خود احمد بن حنبل اعتقادي به اجماع نداشت و معتقد به آن را دروغگو مي پنداشت.

۲- يعني اگر احكام شرايع وحياني قبلي در اسلام نسخ نشده باشد مي توان از آنها استفاده كرد.

مذهب صحابه نیز استفاده مي‌شود.

از جمله کتابهاي حنبليان مي‌توان به موارد زير اشاره کرد:

۱- المغني، ابن قدامه مقدسي (م ۶۲۰ هـ . ق).

۲- الطرق الحکيمه في السياسة الشرعية، ابن قيم جوزي (م ۷۵۱ هـ . ق).

۳- الفتاوي الكبرى، ابن تيميه (م ۷۲۸ هـ . ق).

۵-مذهب ظاهري

در اين زمينه مذهب ديگري هم هست بنام مذهب ظاهري که امروزه پيرواني ندارد. اگرچه در گذشته بسياري از فقها پيرو اين مذهب بوده‌اند. اين مذهب منسوب به ابوسليمان داوود بن علي اصفهاني مي‌باشد.

ابو داوود ابتدا پيرو شافعي بوده ولي بعدها به مقام فقاهايت رسيده و در آندلس پيرواني داشته در اين مذهب پيروي از رأي و قياس بشدت طرد شده است.(۱)

اين بود مختصري از مذاهب فقهي اهل سنت که در حال حاضر در جهان اسلام از آنها استفاده مي‌شود.

۱- داودبن علي بن خلف ابي سليمان (متولد ۲۰۲ هـ . ق و متوفي ۲۷۰ هـ . ق). وي جهت فراگيري تفسير و حديث به نزد اسحاق بن راهويه در نيشابور رفته. ابن حزم آندلسي (متوفي ۳۸۴ هـ . ق) در ترويج و گسترش آن بسيار کوشيده.

خلاصه درس پنجم

با آمدن امام علي (عليه السلام) به کوفه بسياري از صحابه با ایشان از مکه و مدینه به عراق منتقل شدند و این باعث شکل‌گیری طبقات علمي، رشد علوم و مکاتب جالب تفسيري شد. در این میان در بین مذاهب اهل سنت چهار مذهب رسمي تاکنون باقي مانده که به مذاهب اربعه شهرت دارند که عبارتند از فقه حنفي، شافعي، مالکي و حنبلي.

فقه حنفي منسوب به ابوحنيفه مي‌باشد که در آن از عقل و قياس بهره برده ولي در عين حال فتواي امام علي (عليه السلام) را بر ساير صحابه مقدم مي‌دارند.

ابوحنيفه علاقه زيادي به اهل بيت پيامبر (صلی الله عليه و آله و سلم) داشت.

مذهب مالکي منسوب به مالک بن انس است وي با خلفاي عباسي رابطه خوبي نداشت و این فقه بیشتر در آفریقا شایع است کتاب پیشوای این مکتب (الموطأ) نام دارد. در فقه شافعي که منسوب به محمد بن ادریس شافعي می‌باشد به نوعی میان مذاهب اهل سنت جمع شده و لذا فقه شافعي فقهی معتدل است کتاب پیشوای این مذهب (الام) نام دارد. در مذهب حنبلي که در حال حاضر در عربستان شایع است شاهد تعصبات خاص خود هستیم که همین باعث شده تا شاهد کمترین پیروان در میان ایشان باشیم. این مذهب منسوب به احمد بن حنبل است. کتاب ایشان (مُسند) نام دارد.

نمونه سؤالات تشریحی

۱- با ورود امام علي (عليه السلام) به کوفه چه تغییر و تحولاتی در زمینه شکل‌گیری علما رخ داد؟

۲- فقه حنفي منسوب به کیست؟ مهمترین کتابها و اصول عقاید حنفیان را نام ببرید.

۳- اقدامات تقریبي صورت گرفته توسط شاگردان ابوحنيفه را نام ببرید.

۴- در خصوص علاقه ابوحنیفه به اهل بیت توضیح دهید.

۵- علت نزدیکی فقه شافعی به شیعه چیست؟

۶- چرا مذهب حنبلی کمترین پیروان را در میان مذاهب اربعه دارد؟

۷- در خصوص کتاب الموطأ و منع مالک از توزیع آن به سراسر جهان اسلام توضیح دهید.

نمونه سؤالات تستی

۱- فقه حنفی منسوب به است.

الف) محمد بن حسن شیبانی ب) ابوحنیفه نعمان بن ثابت

ج) امام مالک د) محمد بن حنفیه

۲- طبق مقایسه دهلوی در کتاب حجت الله البالغه به چه نکته‌ای در فقه حنفی می‌رسیم:

الف) صدی پنجاه فقه حنفی از ابراهیم نخعی اخذ شده

ب) صدی هشتاد از شریح قاضی فقه را آموخته

ج) تمام روایات فقه حنفی با سه واسطه به امام علی (علیه السلام) می‌رسد

د) صدی هشتاد فقه حنفی مأخوذ از ابراهیم نخعی است

۳- کتاب (الحجة علي اهل المدينة) حاصل چه روندي است؟

الف) حرکت تقریبي شاگردان ابوحنیفه در جهت گفتگوی مستقیم با فقهای مدینه

ب) نتیجه آشنایی با مبانی فقه مخالفین فقه حنفی و پاسخ به اشکالات آنها

ج) مقایسه احادیث اخذ شده از صحابه و تابعین

د) موارد الف و ب

۴- طبق تفسیر مرحوم عبده ذیل آیه (و لا ینال عهدی الظالمین) ابوحنیفه چه عقیده‌ای را ابراز می‌دارد؟

الف) حضرت ابراهیم به مقام امامت نرسید

ب) عهد الهی به ستمکاران نمی‌رسد

ج) امامت مخصوص علویان است

د) مشروعیت خلافت بعد از پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم)

۵- کدام يك از موارد زیر در مورد جناب مالک بن انس درست نیست:

الف) وی در زمان هارون الرشید و منصور عباسی می‌زیست

ب) قیام محمد نفس زکیه را تأیید کرد

(ج) عمل اہل مدینہ از جملہ منابع فقہ وی می باشد

(د) مالک اجازه داد تا کتاب وي به سراسر جهان اسلام پخش شود

۶- مالك كتاب را به ترتيب ابواب فقهي نوشت.

الف) الام

ب) مختصر الهدايه

(ج) الموطأ (د) فتح العزيز

۷- پس از فوت امام مالك، شافعي به كجا رفته و از درس کدام مكتب بهره برده؟

الف) بغداد، محمد شيباني

ج) یمن، زیدیه

۸- مردم عربستان در زمان شرفاء بودند و سپس برای حفظ موقعیت خود شدند.

الف) اسماعيلي، شافعي

(ج) زیدي، شافعي

۹- مذهب رسمي وهاييان عربستان کدام است؟

الف) مالكي ب) حنبلي ج) سعودي د) حنفي